

Paweł Wawryszuk, *Stosunki polsko-jugosłowiańskie 1945–1971*, Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2019 (seria Monografie, t. 145), ss. 328.

doi.org/10.14746/bp.2020.27.20

Stosunki dyplomatyczne Polski po 1945 roku, przede wszystkim z państwami zachodnimi, a także większością krajów bloku wschodniego były przedmiotem zainteresowania istotnej grupy badaczy. Mało uwagi natomiast poświęcano relacjom polsko-jugosłowiańskim. Dopiero niedawno podjęto pracę nad tym zagadnieniem¹. Do najważniejszych prac historycznych poświęconych dziejom stosunków Polski z obszarem byłej Jugosławii należą publikacje Piotra Żurka², a także Damira Agičićia³ oraz Tomasza Jacka Lisa⁴, których badania obejmowały głównie XIX w. i 1. połowę XX w. Spośród monografii traktujących o relacjach Polski z obszarem jugosłowiańskim po roku 1945, wartościowa jest praca literaturoznawcy Leszka Małczaka *Croatica. Literatura i kultura chorwacka w Polsce w latach 1944–1989*, wydana w Katowicach (2013). Jest ona ważna nie tylko dla badaczy literatury, ale i kulturoznawców czy historyków. Autor ukazał wnikliwie procesy współpracy kulturalnej na tle procesów politycznych.

Praca Pawła Wawryszuka jest natomiast pierwszą monografią wydaną drukiem, której autor podjął się ukazania relacji politycznych polsko-jugosłowiańskich po 1945 roku. Układ pracy ma charakter chronologiczny, w mniejszym stopniu problemowy. We wstępie, odnosząc się do stanu badań, Autor niesłusznie twierdzi, iż dotychczasowe prace nad relacjami bilateralnymi nie odwoływały się do źródeł jugosłowiańskich. Pominął istotne, wspomniane wyżej prace L. Małczaka, Piotra Żurka czy

---

¹ Badania nad relacjami polsko-jugosłowiańskimi prowadzili m.in. dr Maja Lukanc, która na Uniwersytecie w Lublanie obroniła pracę pt. *Stosunki jugosłowiańsko-polskie w latach 1945–1956* (2020), dr Mateusz Sokulski, z rozprawą doktorską pt. *Stosunki jugosłowiańsko-polskie w latach 1970–1980* (2017), Dariusz Szwandrok, który na Uniwersytecie Rzeszowskim obronił pracę *Stosunki polsko-jugosłowiańskie 1970–1980* (2015).

² Spośród licznych P. Żurka: *Ragużani i Sarmati. Iz povijesti dubrovačko-poljskih odnosa u drugoj polovici 18. stoljeća*. Zagreb 2001; *Hotel Lambert i Chorwaci 1843–1850*, Warszawa 2005; *Poljska i Poljaci u životu J.J. Strossmayera*, Slavonski Brod 2008; *Czarnogórcy i Serbowie w rosyjskiej polityce księcia Adama Jerzego Czartoryskiego 1802–1806*, Kraków 2009.

³ Tematyka relacji chorwacko-polskich jest jednym z najważniejszych kierunków w badaniach D. Agičićia, m.in. *Hrvati i Poljaci – narodi daleki i bliski*, Zagreb 2003 (red.); idem, *Echa powstania styczniowego w Chorwacji*, „Prace Komisji Środkowo-europejskiej” 2000, t. 7, s. 39–48; idem, *Wiktor Bazielić i njegovi hrvatski korespondenti. Prilog poznavanju hrvatsko-poljskih književnih i kulturnih veza u dvadesetom stoljeću*, „Historijski zbornik” 2009, nr 1.

⁴ T.J. Lis, *Polskie osadnictwo i duchowieństwo w Bośni i Hercegowinie od 1894 do 1920 r.*, Toruń 2014; idem, *Iz Bosni u Poljsku*, Bolesławiec 2016.

Damira Agičićia. Wynika to także z przyjętej koncepcji niemal całkowitego skoncentrowania się na problemach współpracy politycznej, w niewielkim stopniu gospodarczej i w zasadzie pominięciu spraw kultury, o których pisali D. Agičić i L. Mańczak. Autor nie odniósł się także do artykułów niżej podpisanego, które, oparte na gruntownej analizie jugosłowiańskich zasobów archiwalnych, traktują o sprawach omawianych w pracy (choćby w kontekście roku 1956, Grudnia 1970, czy polskiego spojrzenia na kształtowanie jugosłowiańskiej koncepcji polityki niezaangażowania w drugiej połowie lat pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych)⁵.

Wątpliwości mogą budzić cezury czasowe 1945–1970, przyjęte w książce. Autor zdecydowanie więcej miejsca poświęcił bowiem okresowi 1956–1971, lata 1945–1955 traktując bardzo powierzchownie. Pierwszy rozdział pracy, poświęcony pierwszej dekadzie po II wojnie światowej, to zdecydowanie najsłabszy fragment rozprawy, który lepiej byłoby potraktować jako wstęp do właściwych rozważań, a cezury czasowe ograniczyć do lat 1956–1970/1971. Jeśli chodzi o czurę końcową, Autor uznał, że zaproszenie delegacji *Związku Komunistów Jugosławii* (ZKJ) na VI zjazd PZPR w grudniu 1971 roku było symboliczne i zakończyło okres kryzysu po 1968 roku. Poprawę widać już jednak w 1970 roku, na fali przychylnych wobec władz PRL reakcji kręgów partyjno-dyplomatycznych SFRJ na wydarzenia Grudnia 1970. W Jugosławii, pomimo krytycznych i dezawuuujących ocen wobec postępowania Władysława Gomułki i krwawego rozprawienia się ze strajkami robotniczymi, w prasie dominował ton przychylny wobec administracji PRL⁶. Z uznaniem potraktowano także wybór Edwarda Gierka na stanowisko I sekretarza PZPR. Autor dostrzegł zresztą, iż z postacią E. Gierka wiązano istotne nadzieje, a jak wynika z ocen polskich dyplomatów, proces stabilizacji stosunków z Jugosławią zakończył się już na początku grudnia 1970, wraz z wizytą szefa jugosłowiańskiego MSZ Mirko Tepavaca w Polsce.

P. Wawryszuk zwrócił uwagę na istotny problem badawczy, jakim była rola ZSRR w kształtowaniu relacji pomiędzy PRL a Jugosławią. Istotnie, dominacja Moskwy nad Warszawą wpływała na charakter relacji polsko-jugosłowiańskich. W odniesieniu do współpracy gospodarczej, autor słusznie podkreślił potrzebę zwró-

---

⁵ Zob. M. Sokulski, *Jugoslovenska politika nesvrstavanja iz perspektive Ambasade Poljske u Beogradu 1955–1961*, w: *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku*, red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, D. Bondžić, Beograd 2015; idem, *Poljska kultura 1948–1956 iz perspektive Veleposlanstva Jugoslavije u Varšavi kao izraz legitimizacije vlastitog režima*, „Historijski Zbornik” 2015, nr 2; idem, *Jugoslawia wobec polskich miesięcy: Grudnia 1970 roku i Czerwca 1976 roku*, w: *Polska i Jugoslawia w stosunkach międzynarodowych po 1945 roku*, red. A. Zaćmiński, M. Pavlović, Bydgoszcz 2014, s. 161–175; idem, *Rok 1956 w Polsce w raportach Ambasady Jugosłowiańskiej w Warszawie*, w: *Letnia Szkoła Historii Najnowszej IPN 2013*, red. A. Adamus, Ł. Kamiński, Warszawa 2014, s. 170–181. Autor, pisząc o stanie badań, wspomina tylko o tej ostatniej publikacji, niesłusznie twierdzi, że jest oparta wyłącznie na źródłach polskich (s. 10).

⁶ O jugosłowiańskim spojrzeniu na sytuację w PRL: M. Sokulski, *Politički procesi u Poljskoj u stavovima SKJ 1956–1970. godine*, „Historijski zbornik” 2019, t. 72, nr 2, s. 331–356; idem, *Jugoslawia wobec polskich miesięcy*, s. 161–175.

cenia uwagi na odmiennosc systemow gospodarczych i jej wplyw na rozwój relacji ekonomicznych. Niestety, problem radziecki, fundamentalny dla badania historii PRL a szczególnie dyplomacji polskiej, zostal tylko w ograniczonym zakresie poddany analizie, o czym pisze w dalszej czesci recenzji. O ile ze zrozumieniem mozna potraktowac brak kwerendy w archiwach rosyjskich, o tyle warto zwrócic uwage na potrzebe siegnięcia do waznych prac Andrzeja Skrzypka, czy publikacji *W objęciach wielkiego brata*, poświęconych temu zagadnieniu⁷. Na słowa pochwały zasługuje natomiast przywołanie, choć niestety pobieżne, ustaleń serbskiego historyka Đoko Tripkovića⁸, którego praca o stosunkach jugosłowiańsko-radzieckich ma istotne znaczenie dla tematyki relacji polsko-jugosłowiańskich. Autor w ograniczonym tylko zakresie postawił istotne dla badania historii dyplomacji polskiej pytanie o granice suwerenności PRL i stopień ich odzwierciedlenia w kontaktach między Warszawą a Belgradem. Na marginesie rozważań o „wzlotach” i „upadkach” relacji dwustronnych znaleźć można tak ważne zagadnienia, dostrzeżone w Jugosławii, jak problem niemiecki, sprawa uznania granicy zachodniej PRL czy działania dyplomacji polskiej na rzecz rozbrojenia (*Plan Rapackiego*). Wydaje się, że każda z tych spraw powinna zasługiwać na osobny *passus*.

Wśród błędów natury metodologicznej za szczególnie rażące należy uznać stosowanie terminów „wydarzenia poznańskie”, „wydarzenia marcowe”, „wydarzenia na Wybrzeżu” w odniesieniu do Czerwca 1956, Marca 1968 czy Grudnia 1970. Jak wskazuje Jerzy Eisler, takie określenia, jak „wypadki” czy „wydarzenia” były narzędziami socjotechnicznymi, stosowanymi przez komunistów w celu zminimalizowania oporu społecznego i uzasadnienia brutalnej polityki władz wobec kontestatorów. Używanie ich we współczesnym dyskursie jest niedopuszczalne⁹. Poza tym należy zwrócić uwagę, iż P. Wawryszuk nie sięgnął do ani jednej z trzech waznych w kontekście podjętego tematu prac J. Eislera, traktujących o kryzysach społeczno-politycznych w PRL: J. Eisler, *Grudzień 1970. geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2012; J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006; J. Eisler, „Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008.

W odniesieniu do bazy źródłowej, wykorzystanej w pracy, zauważalne jest nierównomierne odwołanie do źródeł polskich i jugosłowiańskich. Podstawę analizy stanowią materiały Archiwum MSZ RP oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie i to na nich opierał się w zdecydowanej mierze Paweł Wawryszuk. Dodać należy, iż Autor przeprowadził szeroką kwerendę w obu archiwach. Dużo skromniej wygląda wykorzystanie źródeł jugosłowiańskich, zgromadzonych w Archiwum Jugosławii

⁷ Zob. A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk–Warszawa 2002; idem, *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956–1965*, Pułtusk–Warszawa 2005; idem, *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965–1989*, Pułtusk–Warszawa 2008; *W objęciach wielkiego brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009.

⁸ Đ. Tripković, *Jugoslavija – SSSR 1956–1971*, Beograd 2013.

⁹ J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006. J. Eisler, „Polskie miesiące” czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008, s. 62–63.

w Belgradzie oraz Archiwum Dyplomatycznym MSZ Republiki Serbii. Autor wielokrotnie odwołuje się jedynie do tytułów i podtytułów źródeł, lub ogranicza się do odsyłania do dokumentów jugosłowiańskich, bez ich szczegółowej analizy. Zdumienie budzi niewykorzystanie materiałów zgromadzonych w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (IPN), nieodzownych przy badaniach historii Polski po 1945 roku.

Zastrzeżenia budzi sporadyczne konfrontowanie materiałów archiwalnych ze stanem badań oraz selektywny dobór literatury przedmiotu. Stosunki polsko-jugosłowiańskie realizowane były w oparciu o pryncypia polityki zagranicznej obu państw. Bez zrozumienia tła działań na arenie międzynarodowej, a także problematyki polityki wewnętrznej w Polsce i Jugosławii, niemożliwe jest rzeczowe ukazanie charakteru relacji dyplomatycznych. Autor wykorzystał kilka istotnych pozycji bibliograficznych, niezbędnych do przygotowania pracy, m.in. publikację Michała Jerzego Zachariasia, Wandy Jarząbek, Jacka Tebinki. Sięgnął także do przełomowej pracy Krystyny Kersten czy Andrzeja Mani¹⁰. Warto jednak zwrócić uwagę na brak odwołania do najnowszych publikacji historiografii polskiej, serbskiej czy chorwackiej, istotnych z punktu podjętych badań. Oprócz wspomnianych już prac A. Skrzyпка, J. Eislera¹¹, bazę bibliograficzną warto byłoby wzbogacić o monografie badaczy dziejów najnowszych, zajmujących się reżimem komunistycznym w Polsce, m.in. Roberta Spałka, Mirosława Szumiły, Marcina Zaremby czy Jakuba Tyszkiewicza¹². P. Wawryszuk nie sięgnął także do wspomnianej już publikacji L. Małczaka, która istotnie pomogłaby mu w głębszej analizie relacji kulturalnych, a także dojrzeniu istotnych aspektów politycznych, wyznaczających ramy współdziałania obu państw. Wybiórczo potraktowane zostały również najważniejsze publikacje dotyczące dziejów politycznych i dyplomatycznych Jugosławii. Mowa o braku odwołania do prac znanych historyków serbskich i chorwackich, Ljubodraga Dimicia, Tvrtka Jakoviny, Hrvoje Klasicia, Ratka Petkovicia, Slobodana Selinicia¹³.

¹⁰ M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie – przekształcenia – rozpad*, Warszawa 2004; W. Jarząbek, *Polska wobec Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie: plany i rzeczywistość 1964–1975*, Warszawa 2008; J. Tebinka, *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961*, Warszawa 2010; K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990; A. Mania, *The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej 1945–1960*, Kraków 1994.

¹¹ Warto wspomnieć, iż autor nie sięgnął również do istotnej rozprawy Jerzego Eislera traktującej o sytuacji wewnętrznej w Polsce, polityce przywódców komunistycznych: J. Eisler, *Siedmiu wspaniałych. Poczet I sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.

¹² R. Spałek, *Komuniści przeciwko komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948–1956*, Warszawa–Poznań 2014; M. Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2014; M. Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, Warszawa 2001; J. Tyszkiewicz, *Rozbijanie monolitu. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Polski 1945–1988*, Wrocław 2016.

¹³ L. Dimić, *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, „Tokovi Istorije” 2005, nr 3–4; T. Jakovina, *Treća strana hladnog rata*, Zagreb 2011; H. Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Zagreb 2012;

Przechodząc do szczegółowego omówienia pracy, warto zwrócić uwagę na to, że w pierwszym rozdziale poświęconym kontaktom polsko-jugosłowiańskim w latach 1945–1955, Autor trafnie zauważył, odnosząc się do ustaleń Włodzimierza Borodzieja, znaczenie nawiązania relacji polsko-jugosłowiańskich w marcu 1945 roku z punktu widzenia zabiegów Rządu Tymczasowego o jego międzynarodowe uznanie. Z aprobatą potraktować należy także analizę P. Wawryszuka dotyczącą konfliktu Jugosławii z państwami zachodnimi w sprawie Triestu, gdy dyplomacja polska wspierała postulaty Belgradu na rzecz poszerzenia terytorium kosztem Włoch. Są to niestety nie-liczne pozytywne strony pierwszego rozdziału pracy, zdecydowanie najsłabszego, a dotyczącego tak ważnego zagadnienia, jak narzucanie dyktatury komunistycznej i wpływu tych wydarzeń na relacje między Belgradem i Warszawą. Brak zakreślonego kontekstu międzynarodowego sprawia, że pominięta została istotna z punktu widzenia polityki jugosłowiańskiej kwestia jej roli w sferze inicjowania działań w Europie Środkowej i Wschodniej.

Lata 1945–1948 opisane są pobieżnie, bez krytycznej analizy materiału źródłowego. Przytoczone zostały jedynie ogólnikowe spostrzeżenia jugosłowiańskich i polskich dyplomatów przy zbyt rzadkim odniesieniu ich do stanu badań. Choć autor zauważa, że w Belgradzie odnoszono się z aprobatą do stopniowego narzucania władzy przez PPR, to nie dostrzega, iż – mimo lekceważenia siły polskich komunistów – w Belgradzie brano za dobrą monetę propagandę komunistów polskich, głoszącą „przełomowe” rzekomo znaczenie ich rządów. Krytykowano AK, uciekając się do oszczerczych sformułowań wobec Polskiego Państwa Podziemnego, obecnych w retoryce PPR (m.in. *stali z bagnietem u nogi, czekając biernie na wykrwawienie się Niemców, czy krytyka Powstania Warszawskiego*)¹⁴.

Sytuacja w Polsce w okresie sowietyzacji opisana została właściwie tylko przez pryzmat poglądów jugosłowiańskich dyplomatów i działaczy partyjnych, w przeważającej mierze na podstawie materiałów źródłowych proveniencji polskiej, z rzadka poddana jest natomiast krytycznej analizie w odniesieniu do literatury przedmiotu. W dużej mierze przepisane zostały *in extenso* raporty napływające do Warszawy z ambasady polskiej w Belgradzie. Skutkuje to nieco przesadnymi konkluzjami na temat działalności armii generała Andersa we Włoszech, jako pogarszającej stosunek polityków jugosłowiańskich do Polski. W istocie Jugosłowianie oceniali lojalne wobec Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie ośrodki tak samo jak działacze PPR w Warszawie, co więcej przejmowali retorykę komunistów znad Wisły¹⁵.

R. Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije: 1943–1991*, Beograd 1995; S. Selinić, *Partija i diplomatija u Jugoslaviji 1945–1952.*, Beograd 2013; idem, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945.–1955. godine*, Beograd 2010.

¹⁴ Zob. *Arhiv Jugoslavije* [dalej: AJ], 507 *Centralni Komitet Saveza Komunista Jugoslavije* [dalej: SK CKJ], *Komisija za međunarodne odnose i veze, Poljska*, IX, 101/II, dok. 11, I., *Informacija o Poljskoj Radničkoj Partiji (PRP)* (01.09.1947).

¹⁵ *Ibidem*, dok. 8, (11.05.1947), *Izveštaji Ambasade FNRJ u Varšavi o političkoj situaciji u Poljskoj*; *ibidem*, dok. 9, *Izvod iz izveštaja o situaciji u Poljskoj* (30.07.1947).

Ponadto Autor nie odwołał się do ważnej książki autorstwa Slobodana Selinicia, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, szeroko obrazującej znaczenie tego państwa w polityce Jugosławii w latach 1945–1948. Przedkładanie Czechosłowacji w polityce zagranicznej ponad Polskę nie wynikało z działalności armii Andersa we Włoszech i faktu, iż Czechosłowacja jako kraj rozwinięty przemysłowo, zdecydowanie mniej dotknięty działaniami wojennymi niż Polska, postrzegana była w Belgradzie jako bardzo ważny partner dla rozwoju własnej gospodarki.

Niewiele wnoszą także obserwacje dotyczące sytuacji wewnętrznej w Jugosławii, rysowane przez polskich dyplomatów w Belgradzie, przywoływane w obszernych fragmentach. Za zbyt daleko idące należy uznać twierdzenie, że polscy komuniści chcieli wykorzystać doświadczenie pierwszych wyborów w Jugosławii z 1945 roku do przeprowadzenia wyborów w Polsce.

Zbyt zwięźle opisana została sprawa konfliktu Jugosławii z blokiem wschodnim po 1948 roku w podrozdziale *Pod pręgierzem internacjonalizmu*. Żałować należy, że Autor, oprócz istotnej pracy Marka Deszczyńskiego, nie odwołał się do najnowszej literatury przedmiotu, przede wszystkim do publikacji pod redakcją Vojina Pavlovicia, *The Balkans in the Cold War. Balkan federations, Cominform, Yugoslav-Soviet conflict*¹⁶. Znajdują się tam cenne ustalenia historyków, oparte na bogatym materiale źródłowym z archiwów rosyjskich, serbskich i zachodnich¹⁷.

W kontekście polskich reakcji na Rezolucję Kominformu z 28 VI 1948, Autor nie wspominał o tak kluczowych z punktu widzenia wzajemnych relacji wydarzeniach, jak skierowanie do Komunistycznej Partii Jugosławii dokumentu o tytule *Pismo do KPJ z 7 VII 1948*¹⁸, a także nie zamieścił informacji o niemal jednogłośnie przyjęciu rezolucji Kominformu, wobec której jedynie Władysław Bieńkowski wyraził *votum separatum*¹⁹. Szkoda, że mocniej nie została podkreślona rola V zjazdu KPJ z lipca 1948, na którym komuniści jugosłowiańscy, odrzucając sowieckie oskarżenia, jednocześnie próbowali załagodzić spór z ZSRR i podległymi mu państwami. W kontekście rozłamu między Jugosławią a blokiem wschodnim zbyt zwięźle potraktowana została pomoc amerykańska dla Jugosławii, bezcenna dla utrzymania niezależności przez Josipa Titę i uniknięcia problemów wewnętrznych, zarówno gospodarczych, jak i politycznych. Autor nie odwołał się niestety do istotnej pu-

¹⁶ M.P. Deszczyński, *Wykluczenie Komunistycznej Partii Jugosławii z Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1993, t. 28; V. Pavlović, *The Balkans in the Cold War. Balkan Federations, Cominform, Yugoslav-Soviet Conflict*, Belgrade 2011.

¹⁷ M.in. R.E. Kullaa, *Origins of the Tito–Stalin Split within the Wider Set of Yugoslav-Soviet Relations (1941–1948)*; L. Gibianskii, *Federative Projects of the Balkan Communists and the USSR Policy during Second World War and the Beginning of the Cold War*; V. Pavlović, *Stalinism without Stalin. The Soviet Origins of Tito’s Yugoslavia 1937–1948*.

¹⁸ Zob. AJ, 507 CK SKJ, *Komisija za međunarodne odnose i veze Poljska*, IX, 101/I, dok. 18, *Depeše o aktuelnim pitanjima iz odnosa između Jugoslavije i Poljske* (20.03.1948–04.09.1949), telegram 33, „Julija” (08.07.1948).

¹⁹ Zob. R. Spatek, op. cit., s. 632–633.

blikacji Jakuba Tyszkiewicza, który wskazuje, że dyrektywa Rady Bezpieczeństwa Narodowego nr 58/2, pt. *Polityka Stanów Zjednoczonych wobec państw satelickich ZSRR w Europie Wschodniej*, była istotna także z polskiego punktu widzenia, gdyż administracja prezydenta USA Harry'ego Trumana chciała w długofalowej perspektywie zachęcić pozostałych przywódców z bloku wschodniego do emancypacji spod wpływów ZSRR²⁰.

Ciekawe zagadnienie polityki władz komunistycznych w Warszawie wobec obywateli jugosłowiańskich w Polsce niestety nie zostało szerzej opisane w pracy. Niedosyt budzi brak odwołania się do materiałów zgromadzonych w *Archiwum IPN*, gdzie znajdują sięteczki personalne kilkunastu osób, które zdecydowały się na pozostanie w Polsce i wyraziły dezaprobatę wobec postawy KPJ w konflikcie ze J. Stalinem. Żałować można, że działalność jugosłowiańskiej emigracji politycznej w Polsce nie została ukazana w kontekście aktywności obywateli Jugosławii, którzy popierając Rezolucję Kominformu prowadzili działania antyjugosłowiańskie na terenie całego bloku wschodniego. Publikacja Slobodana Selinicia i Momčila Mitrovicia²¹, cytowana zresztą w innym miejscu książki, wskazuje, że emigracja polityczna w Polsce była niewielka liczebnie i mniej aktywna w porównaniu z innymi krajami bloku wschodniego. Za interesujący fragment rozważań podjętych w tym rozdziale należy natomiast uznać analizę procesu politycznego Milicia Petrovicia, radcy handlowego ambasady Federalnej Ludowej Republiki Jugosławii (FLRJ) w Polsce, jak również dostrzeżenie przez Autora podziałów w łonie emigracji politycznej w Polsce.

Paweł Wawryszuk generalnie udanie rekonstruuje natomiast proces rekonyliacyjny Jugosławii z krajami bloku wschodniego, rozpoczęty po śmierci J. Stalina w marcu 1953 roku, choć niesłusznie deprecjonuje rolę wizyty Nikity Chruszczowa w Jugosławii w 1955 roku, pisząc o braku zasadniczego przełomu. Szkoda, że szerzej nie ukazano działań radzieckich i jugosłowiańskich na rzecz stabilizacji stosunków i nie odwołano się do prac takich historyków, jak Andriej Edemskij czy Wojtech Mastny, którzy wskazują, że celem polityki N. Chruszczowa było ponowne wciągnięcie Jugosławii do bloku wschodniego²². Pozwoliłoby to na stworzenie szerszego kontekstu rekonyliacji w relacjach między Warszawą a Belgradem.

Drugi rozdział książki, poświęcony okresowi 1956–1961, ocenić należy lepiej od pierwszego. Autor na ogół prawidłowo rekonstruuje stabilizację stosunków polsko-jugosłowiańskich na tle burzliwych wydarzeń roku 1956 w Polsce. Zastrzeżenia można mieć natomiast, co do sformułowania: (...) *oficjalna jugosłowiańska ocena wydarzeń poznańskich była determinowana przez trudną sytuację gospodarczą we własnym kra-*

²⁰ Zob. J. Tyszkiewicz, op. cit., s. 57–72.

²¹ S. Selinić, M. Mitrović, *Jugoslovenska informbirovska emigracija u istočnoevropskim zemljama 1948–1964*, „Tokovi istorije” 2009, nr 1–2, s. 31–54.

²² Vide np. A. Edemskij, *Tito and Khrushchev after the 20th Party Congress: The New Nature of Yugoslav-Soviet Relations*, w: *1956: European and Global Perspectives*, red. C. Fink, F. Hadler, T. Szramm, Leipzig 2006; V. Mastny, *Soviet foreign policy, 1953–1962*, w: *The Cambridge History of The Cold War, Crises and Detente*, red. M.P. Leffler, O.A. Westad, t. 1, Cambridge 2010.

ju. Piotr Żurek, w książce *Słowenia pod rządami Tity 1941–1980. W cieniu Jugosławii*, przedstawił w osobnym podrozdziale obawy Belgradu, iż Czerwiec 1956 mógł doprowadzić do kryzysu w bloku wschodnim²³. Potwierdzeniem tej tezy jest raport wice szefa Wydziału MSZ FLRJ Srđi Pricy z 5 VII 1956, w którym wyrażono przekonanie, iż celem Jugosławii było popieranie tego skrzydła partyjnego, które sprzyjało odrzuceniu stalinowskich wzorców, podczas gdy gwałtowne wystąpienia społeczne mogły jedynie wzmacniać, jak przekonywał S. Prica, partyjnych dogmatyków²⁴.

Można żałować, że nie została w książce ukazana szerzej ważna z punktu widzenia dyplomacji PRL, a także problemu „granic suwerenności” rola Jugosławii w tzw. kwestii niemieckiej. Choć Autor odnosi się do wizyty delegacji partyjno-rządowej PRL w Jugosławii jesienią 1957 roku, to w tym przypadku mógł szerzej opisać ważne z punktu widzenia Warszawy deklaracje jugosłowiańskich polityków co zachodniej granicy PRL. Nieco przesadnie oceniona została rola PRL jako *ambasadora sprawy jugosłowiańskiej*, choć Autor przytomnie zauważa, iż współpraca z Warszawą układała się bardzo pomyślnie dla Belgradu. Ogólnikowo poruszona została także sprawa *Planu Rapackiego*, w pracy odwołano się jedynie do pozytywnej oceny tej inicjatywy w Belgradzie. Jugosławia natomiast także miała swoje interesy w kwestiach rozbrojeniowych, chociażby w kwestii stworzenia obszaru bezatomowego na Morzu Śródziemnym. W tym kontekście projekt polskiego ministra spraw zagranicznych służył jako inspiracja. Zbyt zwięźle potraktowane zostały także polityka Jugosławii wobec państw rozwijających się i kwestia tworzenia ruchu państw niezaangażowanych. Nie pojawia się w ogóle informacja o szczycie w Belgradzie, we wrześniu 1961 roku. Tymczasem polska dyplomacja, niezależnie od Moskwy, próbowała wykorzystać to wydarzenie, aby przekonać przedstawicieli ponad dwudziestu państw uczestniczących do uznania granicy na Nysie i Odrze Łużyckiej. Ostatecznie zabiegi te zostały zahamowane pod naciskiem dyplomacji zachodnioniemieckiej²⁵.

Autor pisze na s. 146–147 o ciekawej inicjatywie, skierowanej przez Jugosławię do dyplomacji PRL, z prośbą o wsparcie jej kandydatury na niestałego członka ONZ w 1961 roku. Za błąd rzeczowy należy uznać jednak stwierdzenie, że *był to pierwszy taki przypadek od wybuchu konfliktu, gdy władze jugosłowiańskie wystąpiły o zajęcie miejsca w organizacji międzynarodowej, dotychczas zajmowanego przez kraj obozu*. Warto pamiętać, że w 1949 roku to Jugosławia piastowała tę funkcję, która zgodnie z tzw. dżentelmeńskim porozumieniem z Londynu (1946), odnoszącym się do równego podziału geograficznego miejsc wśród niestałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ, miała przypaść państwu z Europy Wschodniej.

²³ P. Żurek, *Słowenia pod rządami Tity 1941–1980. W cieniu Jugosławii*, Kraków 2017, s. 141–143.

²⁴ *Diplomatski Arhiv Ministarstva Spoljnih Poslova Republike Srbije*, fascikla 64, *Poljska 1956*, Beograd 14.07.1956 *telegram DSIP do Ambasada FNRJ Varšava*, signatura 411362, 411416, Veza 397 (Prica).

²⁵ Zob. J. Tebinka, op. cit., s. 262; W. Jarząbek, *Problem niemiecki w polskiej polityce wobec mocarstw zachodnich i państw niezaangażowanych w czasie drugiego kryzysu berlińskiego 1958–1961* (wybrane zagadnienia), w: *Polska – Niemcy – Europa. Księga Jubileuszowa z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin profesora Jerzego Holzera*, red. K. Karaskiewicz, Warszawa 2000, s. 233–234.

Za zdecydowanie najlepszy fragment pracy uznać należy podrozdział *Jugosłowiański rewizjonizm*. P. Wawryszuk szeroko i rzeczowo omawia konflikt na gruncie ideologicznym i oskarżenia Jugosławii o „rewizjonizm”, przede wszystkim w kontekście VII zjazdu ZKJ (1958). Choć rozważania opiera jedynie na materiałach polskiego MSZ oraz publikacjach prasy jugosłowiańskiej, zaczerpniętych z Archiwum MSZ RP, z estymą należy się odnieść do trafnych wniosków. W kontekście rzeczowej analizy tego materiału należy tylko żałować, że nie przywołano szerzej dokumentacji o proveniencji jugosłowiańskiej. Jugosłowianie zdawali sobie sprawę z podziałów występujących w PZPR oraz dążeń W. Gomułki ku utrzymaniu jedności partii w obliczu nacisków ze strony Kremla. Z tego powodu „ze zrozumieniem” traktowali włączenie się PRL do kampanii antyjugosłowiańskiej, prowadzonej przez blok wschodni w drugiej połowie lat pięćdziesiątych. W Belgradzie powszechna była świadomość, że priorytetem polskiej polityki zagranicznej było wielostronne uznanie granicy zachodniej PRL. Z tego też powodu Warszawie zależało na utrzymaniu jedności bloku wschodniego w kwestiach międzynarodowych²⁶. Szeroką i generalnie udaną analizę konfliktu na tle różnic ideologicznych z pewnością wzbogaciłoby wykorzystanie tak istotnych publikacji jak: *Siedmiu wspañiałych. Poczec pierwszych sekretarzy PZPR*, autorstwa Jerzego Eislera czy wspomnianej już biografii Romana Zambrowskiego, Mirosława Szumiły. Ich autorzy ukazują rolę czynnika ideologicznego, podziałów partyjnych i w tym kontekście postawy W. Gomułki w działaniach międzynarodowych.

W rozdziale trzecim (*Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1962–1967*) Autor skoncentrował się na opisie spotkań polsko-jugosłowiańskich na najwyższym szczeblu, w tym wizyt J. Tity w Polsce (1964) i W. Gomułki w Jugosławii (1965). Opisał podróże ministra A. Rapackiego (1962), jego odpowiednika Kočy Popovicia (1963), a także członka Biura Politycznego Zenona Kliszki (1964) oraz ministra spraw wewnętrznych Jugosławii Aleksandra Rankovicia (1966). Spotkania te i poruszane w ich trakcie tematy zostały omówione niemal wyłącznie na podstawie dokumentów polskich. Pojawiają się pojedyncze notatki, przechowywane w Archiwum Dyplomatycznym MSZ Republiki Serbii. Odnosząc się do jugosłowiańskich ocen wizyty A. Rapackiego, Autor ograniczył się do sformułowań takich, jak na stronie 153: *Szerzej o jugosłowiańskiej analizie wizyty Rapackiego, w której przedstawiono najbardziej interesujące wątki dyplomacji jugosłowiańskiej (...)* (przypis 13). Wielka szkoda, że Autor nie zdecydował się w tym miejscu, a także przy opisie pozostałych spotkań, na przywołanie ocen jugosłowiańskich. Pozwoliłoby to stworzyć głębszy obraz wizyt i ocenić ich wpływ na relacje dwustronne. Warto nadmienić, iż trzecia wersja *Planu Rapackiego* wzbudzała zainteresowanie FLRJ, ze względu na możliwość wstąpienia innych państw do tego projektu²⁷.

²⁶ Vide np. AJ, 507 CK SKJ, *Komisja za međunarodne odnose i veze*, IX, 101/II-57, XII plenum CK PURP; ibidem, dok. 58, kutija 10, III Kongres PURP.

²⁷ Ibidem, dok. 62, *Plan Rapackog* (04.04.1962).

Przy omówieniu wizyty K. Popowicia w Warszawie, jesienią 1963 roku, zostały ukazane rozbieżności w ocenach antyradzieckiej postawy Chin. Autor słusznie wspominał o stanowisku ZKJ, bardziej krytycznym niż w przypadku podejścia PZPR. Można żałować, że nie zostały w tym przypadku przywołane ani ustalenia Andrzeja Skrzypka²⁸, ani oceny jugosłowiańskie. W opinii kręgów partyjnych ZKJ uważano, nieco na wyrost, że relatywnie łagodne stanowisko W. Gomułki wobec Chin było wyrazem wdzięczności za postawę Pekinu w 1956 roku, z kolei A. Skrzypek dowodzi, że I sekretarz PZPR generalnie bagatelizował problem chiński. Wspierał stanowisko Moskwy i jednocześnie uważał antyradziecką retorykę Pekinu za przejściową²⁹.

Za najbardziej udany fragment trzeciego rozdziału należy uznać rozważania na temat wzrostu współpracy gospodarczej w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, który był nieporównywalnie wyższy w stosunku do poprzedniego okresu. Autor zwraca uwagę na znaczenie współpracy w dziedzinie przemysłu motoryzacyjnego, jako istotną formę kooperacji przemysłowej. Słowa uznania należy skierować do niego za konkluzję, że współpraca gospodarcza z Jugosławią oznaczała dla PRL możliwość dostępu do nowoczesnych technologii, choć dodać należy, że miał on ograniczony zakres. Niestety Autor nie jest do końca precyzyjny, gdy pisze, że stopień współpracy gospodarczej zależał od relacji z danym państwem. Warto przypomnieć, że CSRS była krajem bogatszym od PRL, z lepszym zapleczem gospodarczym, z czego Jugosławia korzystała w okresie po 1945 roku, do czasu konfliktu z Kominformem³⁰.

In plus należy potraktować dostrzeżenie współpracy polsko-jugosłowiańskiej w sferze bezpieczeństwa zbiorowego. W kontekście idei o zwołaniu powszechnej konferencji o bezpieczeństwie, J. Tito był pierwszym spośród światowych przywódców, którego W. Gomułka przekonał do poparcia idei przedstawionej przez A. Rapackiego w 1964 roku. Autor, oprócz materiałów MSZ, odniósł się tym razem do literatury przedmiotu, w tym książki Wandy Jarząbek, dzięki czemu istotnie wzbogacił wywód. Szkoda, że nie poświęcił tej tematyce więcej miejsca.

Za dość ciekawy należy uznać także fragmenty dotyczące relacji dwustronnych na tle Wojny Sześciodniowej (1967) oraz niechęci Jugosławii wobec idei zwołania konferencji partii komunistycznych i robotniczych. P. Wawryszuk zauważył, że stanowiska Warszawy i Belgradu były zbliżone gdy mowa o wsparciu dla państw arabskich, czy o negatywnej ocenie Izraela. Mimo to w stosunkach partyjno-państwowych z lat 1964–1967, które, jak słusznie dostrzega Autor, były stabilne, dała o sobie znać niechęć J. Tity dla uczestnictwa w naradach, obliczonych na podkreślenie prymatu ZSRR wśród państw komunistycznych. Elementem spornym była także kwestia, której P. Wawryszuk nie dostrzegł, zapewne z powodu ograniczonej analizy dokumentów jugosłowiańskich. Mianowicie, Jugosłowianie z niechęcią odnosili się do ingerencji

²⁸ A. Skrzypek, *Dyplomatyczne dzieje PRL w latach 1956–1989*, Pułtusk–Warszawa 2010, s. 80–85.

²⁹ AJ, 507 CK SKJ, *Komisja za międzynarodowe odnose i veze*, IX, 101/II, kutija 10, dok. 65, 22.08.1962, *PURP posle XXII kongresa KPSS*.

³⁰ Zob. S. Selinić, op. cit.

ZSRR na Bliskim Wschodzie. Uznawali ją za sprzeczną z pryncypiami swojej polityki o „nieingerencji w sprawy innych państw”³¹.

Rozdział czwarty pt. *Stosunki polsko-jugosłowiańskie 1968–1971* jest istotny z punktu widzenia takich wydarzeń jak Praska Wiosna czy polski Marzec 1968, które odbiły się szerokim echem wśród jugosłowiańskiej młodzieży i intelektualistów. Opis tych spraw niestety rozczarowuje, przede wszystkim ze względu na pobieżne ukazanie bogatego tła roku 1968 w Polsce i brak zrozumienia ówczesnych procesów. Świadczy o tym nie tylko stosowanie nacechowanego ideologicznie pojęcia „wydarzenia marcowe”, lecz także sformułowanie zakorzenione w antysemickim stereotypie o „nad-reprezentacji Żydów” (s. 233–234: *Biorąc pod uwagę wpływ i liczbę, w mozaice narodowej i wyznaniowej Jugosławii Żydzi nie stanowili istotnej siły w przeciwieństwie do ich nadreprezentacji we władzach Polski Ludowej*). Autor nie odniósł się do ważnych ustaleń m.in. A. Paczkowskiego, J. Eislera i P. Osęki³², którzy rozprawiają się z licznymi stereotypami o charakterze antysemickim, wykorzystywanymi w tamtym okresie. Odwołanie do pracy P. Osęki pozwoliłoby uniknąć stosowania terminu „anty-syjonizm”, obciążonego retoryką komunistyczną, które w okresie PRL było używane jako wyraz ukrytej postawy antysemickiej. W istocie Autor nie zauważył, że stereotyp „żydokomuny” odnosił się raczej do obecności osób pochodzenia żydowskiego w UB/SB, co więcej w roku 1968 antysemityzm został wykorzystany przez I sekretarza PZPR jako sposób do rozprawienia się z konkurencyjnymi frakcjami. Takie podejście jest szczególnie istotne, biorąc pod uwagę przywoływane szeroko konstatacje dziennikarzy i polityków jugosłowiańskich, które bez krytyki materiału źródłowego mogą wybrzmieć jako potwierdzenie propagandowej retoryki władz PRL.

Należy oddać Autorowi, że wykorzystał ważne źródła jugosłowiańskie, dotyczące reakcji społecznych na prześladowanie inteligencji w Polsce. Można tylko żałować, że niedostrzeżony został szerszy kontekst tej kwestii. Warto pamiętać, iż zapamiętania intelektualistów jugosłowiańskich były formułowane na podstawie bliskimi kontaktów ze środowiskiem filozoficzno-socjologicznym, skupionym wokół czasopisma „Praxis”³³, a przede wszystkim z Leszkiem Kołakowskim, któremu po zwolnieniu z pracy na Uniwersytecie Warszawskim zaproponowano zatrudnienie na Uniwersytecie w Belgradzie. Autor nie dostrzegł też rangi osób, które stanęły w obronie prześladowanych w PRL intelektualistów i studentów. Nie podkreślił, że wspomniani przez niego filozof Ljubomir Tadić czy pisarz Oskar Davičo należeli do najważniejszych postaci życia kulturalnego w Jugosławii. Rok 1968 w Polsce miał także wpływ na postawę młodzieży jugosłowiańskiej, której przedstawiciele zaangażowali

³¹ Zob. AJ, 507 CK SKJ, komisija za međunarodne odnose i veze Poljska, IX, 101/I, kutija 3, dok. 206, *Neki aspekti međunarodne situacije posle krize na Bliskom Istoku*.

³² J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006; P. Osęka, *Syjniści, inspiratorzy, wichrzyciele. Obraz wroga w propagandzie Marca 1968*, Warszawa 1999; A. Paczkowski, *Żydzi w UB: próba weryfikacji stereotypu*, w: *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2011.

³³ Na temat „Praxis: vide przede wszystkim: L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. 3, Warszawa 2001, s. 476.

się w sprawy publiczne, wspierając swoich polskich rówieśników. Z czasem, co nie zostało uwzględnione w książce, osoby te stały się najważniejszymi działaczami środowiska lewicowych dysydentów, autorami petycji i uczestnikami *Wolnego Uniwersytetu*³⁴. Dość pobieżnie Autor odnosi się także do istotnej z punktu widzenia relacji polsko-jugosłowiańskich sprawy agresji pięciu państw Układu Warszawskiego na Czechosłowację, latem 1968 roku. Należy żałować, że niewykorzystane zostały wspomniane publikacje H. Klasicia, L. Dimicia czy J. Pelikana³⁵, dzięki którym możliwe byłoby szersze, wykraczające poza notatki dyplomatyczne, spojrzenie na perspektywę stosunków wzajemnych przed i po sierpniu 1968 roku.

Z aprobatą należy odnieść się natomiast do generalnie prawidłowej rekonstrukcji procesu odbudowy stosunków polsko-jugosłowiańskich po kryzysie związanym z udziałem Polski w inwazji na CSRS. Autor zauważył, że niezaproszenie delegacji ZKJ na V zjazd PZPR jesienią 1968, a także przedstawicieli PZPR do Jugosławii zachwiało stosunkami politycznymi, to jednak strony nie zamierzały długo trwać w tym kryzysie. Sporo miejsca poświęcił on obserwacjom polskich dyplomatów, dotyczącym przemian wewnętrznych w Jugosławii, szczególnie w kontekście tzw. ruchu Chorwackiej Wiosny.

Oceniając pracę Pawła Wawruszka, z uznaniem należy oddać Autorowi wnikliwe studia nad polskim materiałem archiwalnym. Niedosyt pozostawia zbyt skromne wykorzystanie źródeł o proveniencji jugosłowiańskiej, które stały się przedmiotem głębszej analizy właściwie tylko w odniesieniu do 1968 roku. Warto zwrócić uwagę na potrzebę konfrontowania źródeł z ustaleniami historyków, co znacznie wzbogaciłoby perspektywę badawczą. Niedosyt budzi zbyt pobieżne potraktowanie polityki radzieckiej w kontekście relacji polsko-jugosłowiańskich. Wydaje się także, że kilkakrotnie Autor szedł zbyt daleko, doszukując się inspiracji polskich w przypadku Jugosławii. W istocie jedynym takim elementem był, zauważony przez niego aspekt protestów studenckich w Jugosławii z 1968 roku.

W rezultacie, recenzowana praca w ograniczonym stopniu wnosi nowe ustalenia na gruncie polskiej historiografii. Niedosyt pozostawiają pobieżna analiza materiałów jugosłowiańskich, powierzchowna ocena roli Związku Radzieckiego we wzajemnych stosunkach, a także rzadkie odwołania do najnowszych badań.

Mateusz Sokulski

---

³⁴ Zob. M. Sokulski, *Reakcje społeczeństwa jugosłowiańskiego na powstanie i rozwój „Solidarności” w latach 1980–1981*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2020, t. 35, nr 1, s. 226–251.

³⁵ J. Pelikan, *Jugoslávie a Pražské Jaro*, Praha 2008.